

Аписова Ч.С.

АР ТҮРДҮҮ ТИПТЕРДЕГИ МАМЛЕКЕТТЕРДИН НЕГИЗГИ ОРИЕНТАЦИЯЛАРЫ

Аписова Ч.С.

ОСНОВНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ РАЗЛИЧНЫХ ТИПОВ ГОСУДАРСТВ

Ch.S. Apisova

THE MAIN ORIENTATION OF DIFFERENT TYPES

УДК: 321. 01.

Бул статьяда мамлекеттер ар түрдүү болушары, алар типтери боюнча айырмаланышары ачылып көрсөтүлдү.

The article deals with the state are different and they differ by type.

Мамлекет саясий системанын эң маанилүү институту болуп саналат.

Мамлекеттин жаратылышын түшүнүүдө Батыштык саясий ой жүгүртүү, мамлекет жакшылыктуу да, адилеттүү да болууга мүмкүн эмес дегенди негиз кылат; мамлекет дайыма тирандык (залимдикке, катаалдыкка) умтулат; анын бийлигин чектөө үчүн конституционализм принциби киргизилген: бийликти жана жаранды конституцияга (негизги мыйзамга) баш ийдирүү. Бул принципти киргизүү - укуктук мамлекетти түздү.

Укуктук мамлекет - мамлекет өзү, бардык социалдык жалпылыктар, жеке индивид – баары укукту сыйлашканын жана ага бирдей тең мамиледе болушканын билдирген мамлекеттик бийликтик алдындагы уюм жана иш болуп саналат. Ушундай болгондо укук мамлекеттин, коомдун, индивиддин өз ара байланышуу ыгы, жолу болуп чыгат. Укуктук мамлекеттин принциби бардык укуктук актылар өлкөнү негизги мыйзамы - конституцияга туура келишин талап кылат.

Укуктук мамлекеттин бир катар айырмалуу белгилери бар. Анын биринчи белгиси - коомдук жашоо - турмуштун бардык чөйрөлөрүндө мыйзамдын үстөмдүгү. Мыйзам коомдук мамилелерге катышуучулардын укуктарын жана милдеттерин аныктап бекитет. Мыйзамдарда социалдык өнүгүүнүн тенденциялары, тендик менен адилеттүүлүктүн талаптары эске алынат, коомдун адептик баалуулуктары корголот. Бул мааниде мыйзам укуктук мүнөзгө ээ, ал мамлекеттин зомбулугунун натыйжасы эмес. Укуктук мамлекеттин экинчи айырмалуу белгиси болуп инсандын укуктарынын гарантиялары, анын эркин өнүгүүсүнүн мүмкүнчүлүктөрү кызмат кылышат. Бул гарантияларды реализациялоо - мамлекеттин жарандык коомдун иштерине кийлигишпөө принцибин жана инсандын укуктарын реализациялоо үчүн шарттарды түзүү милдеттенмесин турмушка ашыруу аркылуу камсыз кылынат (инсандын укуктары: билим алуу укугу, социалдык камсыздоо, соттук коргоо, менчик ж.б.лар), Үчүнчү олуттуу белги болуп мамлекет менен инсандын өз ара жоопкерчиликти эсептелет, анткени мамлекет менен индивид мыйзам алдында өздөрүнүн иштери үчүн экөө тең бирдей өлчөмдө жоопкер. Алардын өз ара жоопкерчилигинин укуктук мүнөзү - мамлекет жана жарандар

укукка баш ийүү менен анын мыйзамдуу буйрук - тапшырмаларын буза алышпайт жана өздөрүнө алган милдеттерди бузгандыгы үчүн жоопкердиги менен байланышкан. Акырында төртүнчү мүнөздүү белги бийликтин мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана соттук болуп бөлүнүү принциби.

Мамлекеттер ар түрдүү болушат, алар типтери боюнча айырмаланышат. "Мамлекет тиби" деген категория мамлекет жана укук теориясында өз алдынча орун ээлейт, анткени ал мамлекеттин өзгөрүлүп жаткан маңызын, анын келип чыгышынын жана эволюциясынын өзгөчөлүктөрүн толук чагылдырууга, мамлекеттик - уюштурулган коомдун өнүгүүсүнөн табигый - тарыхый прогрессти бүт көрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Мамлекеттерди типтештирүүгө биринчи жолу Аристотель аракет кылган, ал мамлекетте бийлик кылган жана мамлекет турмушка ашырып жаткан максаттын саны мамлекеттерди чектеп ажыратуучу негизги критерийлер болот деп эсептеген. Ал бир адамдын башкаруусун, аз адамдын башкаруусун, көп адамдын башкаруусун айырмалаган, а мамлекеттерди туура мамлекеттер (жалпы жакшылыкка, жыргалчылыкка жетишкен), туура эмес мамлекеттер (жеке максаттарды көздөгөн) деп айырмалаган [110].

Өткөн убактардагы изилдөөчүлөр жазышкан: мамлекеттердин дайыма өнүгүп жана кайра өзгөрүп турганына карабастан, кээ бир белгилери белгилүү бир мамлекетке же бир топ мамлекеттерге алардын тарыхынын бардык аралыгында белгилүү типтик өзгөчөлүктөрдү берип келишкендигин аныктоого болот. Мамлекеттердин идеалдык жана эмпириялык типтери бөлүнүп чыгууда, идеалдыгы - ойдо болгон, а реалдуу турмушта жашабаган мамлекет. Эмпириялык тип реалдуу турмуштагы реалдуу мамлекеттерди - байыркы чыгыштык, гректик, римдик, орто кылымдык жана азыркы кездеги мамлекеттерди бири-бирине салыштыруудан көрүнөт.

Кийинки убактарга чейин мамлекет жана укук теориясында мамлекеттерди типтештирүү көбүнчө формациялык подходдогу позиция менен каралып келген. Анын маңызы мында: мамлекеттерди типтештирүүнүн негизинде базис менен надстройканын катышын, мамлекеттин таптык маңызын, максаттарын, милдеттерин, функцияларын анын социалдык дайындалгандыгы боюнча позициядан чагылдырган, тигил же бул өндүрүш жолунда, ыгында негизделген коомдук - экономикалык формация категориясы жатат.

К. Маркстын белгилүү "триадасы" дүйнө тарыхын үч макроформацияга бөлөт: коомдук деп аталышкан биринчи (архаикалык), экинчи (экономикалык), үчүнчү (коммунисттик). Мындай классифи-

кациянын кегизги критерийлери болгон же болбогон: 1) жеке менчик; 2) карама - каршы таптар; 3) товардык өндүрүш. Демек, мамлекеттик - уюштурулган коом - экономикалык коомдук формациянын элементи, бул формациянын рамкаларына туура келген өндүрүш ыкмалары, жолдору бөлүнүп чыгышат: азиялык, антикалык, феодалдык, буржуазиялык. Ушундай болгондо, социалдык өнүгүүнүн тарыхынын бөлүнүүсүнүн негизине бир коомдук – экономикалык формацияны экинчи коом менен алмаштырууга табигый - тарыхый процесс идеясы коюлган болот; анын үстүнө мурунку формациядан логикалык жана табигый - тарыхый түрдө кийинки ар бир формация келип чыгат; а кийинкиде болсо дагы жаны, жогору уюшулган формацияга өтүүчү бүт экономикалык, социалдык жана саясий өбөл-гөлөр даярдалат.

Г.Х. Шахназаровдун көз карашына кошулуу керек, ал мындай деп белгилейт: азыркы шарттарда өнүгүүнүн жалгыз булагынын жолу жана манызы өндүргүч күчтөрдөгү жана өндүрүш мамилелериндеги революциялык өзгөрүүлөр болот деп түшүнүүнү таштоо керек, анан дагы тарыхты мыйзамдуу процесс деген көз караштан да баш тартууга туура келет [183].

Биринчи коомдук формация - жеке менчикти да, таптарды да, товардык өндүрүштү да билбеген алгачкы общиналык формация эсептелет. Өндүрүш жолу, ыкмасы, биз жогоруда белгилегендей, менчиктин жалпы (общиналык, коллективдүү) формасына негизделген, а бийлик авторитетке таянган жана бүткүл коомдун жалпы кызыкчылыктарын билдирген. Мамлекеттик - уюштурулган коомго өтүү – адепки коомдун базисиндеги өндүрүштүк мамилелердин мүнөзүнүн өндүргүч күчтөрдүн денгээлине туура келбегендиги менен байланышкан, бул социалдык революциянын башталышын билдирет. Жеке менчиктин келип чыгышына, таптардын жана түрдүү социалдык топтордун пайда болушуна негизделген өндүрүш жолундагы өзгөрүүлөр улам кийинкиси мурункусунан "жогору" турган коомдук - экономикалык формациялардын алмашууларына алып келет. Эгер менчиктин формалары дал ушундай кезек менен бири-бирин алмаштырганда да, экономикалык өзөк- коомдук өнүгүүнүн векторлорунун бири гана, а өндүгүч күчтөрдүн өнүгүүсү - коомдук өнүгүүнүн булактарынын бири. Бүткүл дүйнөдө "феодализм", "капитализм", "социализм" түшүнүктөрү бирдиктүү коомдук системаларды жалпылоочу мүнөздөмөлөр катарында аксиома маанисине ээ болушту. Алар илимий эле эмес, жөнөкөй ансезимге да ушунчалык сенишкен, эгер аларды алып койсо, эч нерсе калбагансыйт, тарых жөнүндө кандайдыр байланыштуу жана мыйзамдуу процесс катарында элестетүү да бузулуп калгансыйт.

Ар бир жаны коомдук - экономикалык формация орун алуунун биринчи этабында өндүрүштүк мамилелердин өзүнүн мүнөзү боюнча өндүргүч күчтөрдүн денгээлинен озуп кеткендиктен, өндүргүч күчтөрдүн өнүгүүсүндө прогрессти камсыз кылат. Экинчи этап өндүрүштүк мамилелердин мүнөзү өндүргүч күчтөрдүн өнүгүү денгээлине туура келгендиги менен мүнөздөлөт, бул коомдун гүлдөп өнүгө баштаганык далилдейт. Бирок коомдун өндүргүч күчтөрүнүн

дайыма өнүгүп туруусун билдирген аракеттеги мыйзам үчүнчү этапта алардын өнүгүүсү "эскирген" өндүрүштүк мамилелерге туура келбей токтоп калган абалга алып келет, бул коомдун мчинде акырындык менен калыптанып жаткан "жанныларды" түзүүгө мажбурлайт. Алардын сандык жыйылуусу сапаттык өзгөрүүлөргө алып келет, карама - каршы кызыкчылыктары менен жаны таптардын жана социалдык топтордун пайда болушу - менчиктин формаларын өзгөртөт, а бул өз кезеги менен алардын мамлекеттик форматын этүүнү талап кылат; натыйжада саясий революция келип чыгат, өзүнүн манызы, максаттары, милдеттери, функциялары боюнча башка саясий уюм туулат, башка мамлекет жаралат.

Эске алуу зарыл: ар мамлекет конкреттүү коомдо, конкреттүү убакта жана конкреттүү тарыхый, географиялык, тышкы шарттарда өнүгөт; "мамлекет тиби" категориясы алардан абстракцияланат жана алардын келип чыгышынын, өнүгүүсүнүн жана жоюлуусунун эн жалпы белгилерин эске алат.

Азыркы убакта дагы эки түзүлүштү өз алдынча формация катарында кароого аракет кылынууда: "азиялык өндүрүш жолун" жана "прафеодализмди". "Азиялык өндүрүш жолу" айылдык общиналардын өндүрүмдүү активдүүлүгүн жана мамлекеттин экономикалык кийлигишүүсүн айкалыштыруу менен мүнөздөлөт, мамлекет бир эле убакта айыл общиналарын башкара да, иштете да берет. "Прафеодализм" алгачкы общиналык коомдун бузулушунун натыйжасында келип чыгат, бирок феодализмге тике өтпөйт, башкача айтканда жерге ири жеке менчикти түзүүгө жана дыйканчылыкка бекитип берүүгө барбайт. Бул көп жүздөгөн жылдарды камтыган узак мезгил болгон, анын жүрүшүндө ак сөөктөр өзгөчө топко бөлүнүшүп, жерди пайдаланууда өздөрүнө артыкчылыкты камсыз кылышат, бирок дыйкандар эркиндикти сактап калышат, жер менчигине да ээ болушат.

Жана мындай тартипти жоюунун натыйжасында гана феодализм жаралат.

Көз алдыга келтирилет: "өткөөл мезгилдер" кайсы убак, кандай доор болсо да жашашкан, жашап жатышат жана дагы жашашат, алардын жүрүшүндө бир абалдан экинчи абалга өтүү болуп турат.

Мамлекеттерди типтештирүү маселесин чечүүгө формациялык подход менен бирге цивилизациялык подход да кеңири колдонулат, анын негизинде да коомдук өнүгүүнүн руханий - адептик жана маданий факторлорун эске алган мамлекеттин жана социалдык - экономикалык түзүлүштүн өз ара катышы жөнүндөгү идея жатат.

Эн жалпы түрдө "цивилизация" түшүнүгүн коомдун жашоо-турмуш аракетинин социалдык – экономикалык шарттарын, анын этникалык, диндик негиздерин, адам менен жаратылышты өз ара гармониялоонун даражасын, экономикалык, социалдык, саясий жана инсандын руханий эркиндик денгээлдерин кошкон социалдык - маданий система деп аныктаса болот. Цивилизация, анын баалуулуктары социалдык эле эмес, коомдун мамлекеттик уюмуна да таасир этишет.

Цивилизациялуу подходдо мамлекет тиби объективдик - материалдык факторлорго караганда,

идеалдык - руханий, маданий факторлор менен көп аныкталат. Англиялык окумуштуу А.Тойнби маданий элемент цивилизациянын жанын, канын, лимфасын, манызын элестетет деп эсептейт; алар менен салыштырганда экономикалык, саясий, план факторлор жаратылыштын жана цивилизациянын кыймылдаткыч күчтөрүнүн жасалма, манызсыз, орточо түзүүлөрү өндөнөт.

А.Тойнби цивилизация түшүнүгүн коомдун тийиштүү салыштырмалуу түнт жана локалдык абалы катарында формулировкаланган; коомдун абалы диндик, психологиялык, маданий, географиялык жана башка белгилеринин жалпылыгы менен айырмаланат; 21 цивилизациядан, деп эсептейт А.Тойнби, жашоо чөйрөнү ырааттуу өздөштүрүшүнө алган жана адам ишинин бардык түрлөрүндөгү руханий башталыштарды, негиздерди өнүктүрө алган цивилизациялар гана сакталып калды (египеттик, кытайлык, ирандык, сириялык, мексикалык, батыштык, ыраакы чыгыштык, православиялык, арабдык ж.б.лар). Ар бир цивилизация өзүнүн рамкасында жашаган бардык мамлекеттерге туруктуу жалпылык берет.

Азыркы доордо мамлекеттин экономикалык жана саясий күчү жогорулоодо, анын социалдык функциялары да абдан кенирилөөдө. Коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө мамлекеттин кийлигишүүсү күч алууда. Мамлекеттин экономиканы регулировкалоочу функциясына социалдык мамилелерге активдүү кийлигишүү функциясы, эмгек менен капиталдын ортосунда өз ара мамилелерди регулировкалоо кошулууда. Жалпылап алганда, мамлекеттин социалдык ролу күчөгөнүнө карабастан, анын социалдык ролу ар түрдүү саясий режимдердин шарттарында ар башкача билинип -көрүнүүдө.

Азыркы дүйнөдө абдан жогорку даражада социалдык ориентациядагы мамлекеттер жана прак-

тика жүзүндө жогорку денгээлдеги жашоо-турмуш жана социалдык корголгондук негизинен европалык өлкөлөр үчүн мүнөздүү - Германия, Франция, Скандинавия өлкөлөрү, Израиль, Канада үчүн. Ушул эле парадигманы өздөрүнүн өнүгүү максаты катарында Кытай, Россия, Беларусь, Казахстан, Тажикстан, Украина, Кыргызстан жана башка бир катар КМШ өлкөлөрү, тез өнүгүп жатышкан Латын Америкасынын, Чыгыш Араб өлкөлөрү тандап алышты. Анткен менен да, талаптуу айтканда, аталган моделдердин бирөө да эч жерде таза түрдө жашабайт жана бүгүнкү түшүнүк боюнча социалдык мамлекеттин бардык принциптери реализацияланды жана адептик прогресс мыктылыкка жетишти деп аран дегенде айтууга мүмкүн.

Бардык адептик прогресстин негизги өбөлгөсү укуктук мамлекет болот, анын эн улуу касиеттүү, эн бийик жана кебелбес принциби эркиндик.

Укуктук мамлекеттик системанын негизинде, бийликтин демократиялык-режиминин шарттарында гана чыныгы социалдык мамлекет келип чыгат.

Ошентип, социалдык мамлекеттин мүнөздөмөсүнө аны түзүүчү төмөнкүлөрдү киргизүү керек: мамлекеттин социалдык иштери, мамлекеттин социалдык функциялары, социалдык каалоо жана социалдык кыймыл, социалдык жаныруу, жаралуу жана жарандык коомдун орношу, инсандын социалдык - укуктук статусу, конституция, социалдык мамлекеттин азыркы демократиялык мамлекеттин аспектеринин бири катарында бекилиши.

Колдонулган адабияттар

1. Политические учения: История и современность. - М., 1976. С. 145-147.
2. Шахназаров Г.Х. Цена свободы: Реформация Горбачева глазами его помощника.-М.,1993.-С. 574-576.

Рецензент: к.полит.н., Бектанова А.К.